

kadî meselelerden iman-amel ilişkisini konu edinen veciz bir eserdir. Müellif, problemin çözümünü araştırırken Kur'an'ın ve orada yer alan geçmiş peygamberlere ait anlayışların yanı sıra Resûlullah'ın sünneti ve ashabın anlayışını kaynak edinmiş, ayrıca her biri zekâ ürünü olan akfî istidlâller yürütmüştür. Eserin taşıdığı mektup üslûbu samimiyet, dostluk, sevgi ve fedakârlık örneklerini yansıtmaktadır. Bu üslûp muhtevanın Ebû Hanîfe'ye ait oluşunun belgesi niteliğindedir.

Eserin yazma nüshaları Kahire'de (Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Mecmua, nr. 64) ve İstanbul'da (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5392/6; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 587/11) mevcuttur. M. Zâhid Kevserî'nin verdiği bilgiye göre söz konusu eser, Ebû Hanîfe'nin diğer risâleleriyle beraber onun yaptığı neşirden yaklaşık bir asır önce İstanbul'da basılmış, daha sonra kendisi tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1368). Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* adı altında diğerleriyle birlikte bu risâlenin de Kevserî'nin Arapça neşrine ait metni ve Türkçe tercümesini neşretmiştir (İstanbul 1981). Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerini *el-Uşûlû'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* başlığı altında bir araya getirmiş (nşr. ve trc. İlyas Çelebi, İstanbul 1416/1996), ardından bunları *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* adıyla şerhetmiştir (Kahire 1368/1949).

er-Risâle'nin kayıtlı bulunduğu Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 587/10) "Ebû Hanîfe'nin Basra Kadısı Osman el-Bettî'ye Mektubu" başlığını taşıyan diğer bir risâle mevcuttur. "Allah'ın dininin mahiyeti ve keyfiyetinin neden ibaret olduğunu sormak üzere bana mektup yazmışsın, Allah'ın izniyle sana cevap veriyorum" ifadesiyle başlayan mektupta iman-amel münasebeti ele alınmıştır. Ancak rivayet zinciri taşımayan, metninde yer yer eksikler görülen, üslûp ve ifade açısından mükemmel olmayan bu nüshanın Ebû Hanîfe'ye aidiyeti muhtemel görülmemektedir. Nitekim bu konuda araştırma yapan Ulrich Rudolph da benzer bir sonuca varmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ 'Oşmân el-Bettî* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1421/2001, s. 3-4, 6, 68-73; a.e. (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde), İstanbul 1981, s. 77-82 (Arapça metin, s. 65-70); *İmâm-ı Azam Ebu Hanîfe ve Eserleri* (haz. ve trc. Abdülvahap Öztürk), İstanbul 2004, s. 16, 119-130; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüddü), s. 256; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 338, 342; İşerâyîni, *et-Tebsîr* (Kevserî), s. 113-114; Pezdevî, *Kenzü'l-*

vüşûl, I, 8; Bezzâzî, *Menâkıbû Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, II, 122; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 154-159; Keşfî'z-zunûn, I, 842; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 21, 22, ayrıca bk. M. Zâhid Kevserî'nin takdimi, s. 6, 12; a.mlf., *el-Uşûlû'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1416/1996, s. 14, 26, 32-33, 96-97, 106, 109, 110-112, 118; a.mlf., a.e.: *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri* (trc. İlyas Çelebi), İstanbul 1996, s. 43-44, 50, 67-68, 71, 115, 121, 123, 124, 129; Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, II, 13-14; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 287; M. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s. 166, 175-177; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 495; Sezgin, *GAS*, I, 418; J. Schacht, "An Early Murdjî'ite Treatise: The Kitâb al-'Alim wal-Muta'allim", *Oriens*, XVII (1964), s. 100-102; a.mlf., "Abû Hanîfa", *El²* (Fr.), I, 127; Muhammed Eyyûb Ali, "Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî", *Dakka* 1404/1983, s. 99-105, 124-126; M. Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Haîb*, Beyrut 1410/1990, s. 150, 151, 174-176, 189, 222, 225; U. Rudolph, *al-Mâturîdî und die Sunnitische Theologie in Samarkand*, Leiden 1997, s. 31, 39-45; Şerafettin Gölcük – Adil Bebek, "el-Fikhü'l-Ekber", *DiA*, XII, 544, 545.

MUHAMMED ARUÇI

er-RİSÂLE

(الرسالة)

İmâm Şâfiî'nin

(ö. 204/820)

fıkıh usulüne dair eseri.

İmâm Şâfiî'ye fıkıh tarihinde müstesna bir konum kazandıran özelliklerden biri kendi adıyla anılan mezhebin kurucusu olması ise diğeri de fıkıh usulü hakkında günümüze ulaşmış ilk eserin sahibi olmasıdır. Bu eserin zamanımıza kadar gelen versiyonu "cedîd" diye anılan nihaî şekli olup Şâfiî'nin ilmi olgunluğunun zirvesine eriştiği Mısır döneminde (814-820) kaleme alınmıştır. *er-Risâle*'nin "kadîm" versiyonunun Mekke'de yazıldığına dair kayıtlar bulunmakla birlikte Bağdat'ta yazıldığı yönündeki bilgi daha doğru olmalıdır.

Bazı kaynaklarda *er-Risâle*'nin (ilk versiyonu) Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) isteği üzerine kaleme alındığı ve mektup olarak gönderilmesinden dolayı "risâle" diye adlandırıldığı belirtilir (*er-Risâle*'nin eski ve yeni şeklinin kaleme alınıp tarihleri hakkında bir değerlendirme için bk. Aybakan, s. 125-128). Böyle bir vesileyle yazılmış olsa bile *er-Risâle*'den önce fıkıh ilminin esasları üzerine yapılmış soyut ve teorik bir çalışmanın günümüze ulaşmadığı dikkate alındığında İmâm Şâfiî'nin ilk fıkıh usulü eserinin sahibi olduğunu kabul etmek gerekir. Şâfiî'den önce fıkıh usulüne dair eserler kaleme alındığı

yönündeki bilgi ve anekdotların ise mezhebî polemiklerden kaynaklandığı ve ihtiyatla karşılanması gerektiği anlaşılmaktadır. Şâfiî'nin bu konuda öncü konumunda bulunması da şöyle açıklanabilir: Şâfiî'den önce genel olarak fıkıh ilmi ve özellikle fûrû-i fıkıh alanında oldukça büyük bir mesafe alınmış, iki farklı anlayışın temsilcileri Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) fıkıh doktrinleri belirgin hale gelmişti. Böyle bir zaman diliminde yaşayan müellif bir yandan da farklı İslâm şehirlerinde ortaya konulan fıkıh birikimini yakından tanıma ve fikhî hükümlerin ortaya çıkış süreci üzerine soyut ve kuramsal düşünce üretme fırsatını yakalamış bulunuyordu. Nitekim yakından incelendiğinde Şâfiî'nin bu eserde, İslâm toplumunun mevcut dinî-hukukî pratikleri ve âlimlerin bunlar hakkında ortaya koyduğu bilgi ve değerlendirmelerle ilgili geriye dönük bir çalışma yaptığı, bunların arka planında yer alan soyut ilkeleri bulmaya ve bulgularını belirli bir tutarlılık çerçevesine yerleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Şâfiî'nin *er-Risâle*'yi en azından fûrû-i fıkıh çerçevesindeki görüşlerini içeren eserler telif ettikten sonra kaleme almış olması da bu gözlemi desteklemektedir (Şâfiî'nin *er-Risâle*'de önceki eserlerine atıflar yaptığı hakkında bk. *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, neşreden giriş, s. 12).

Şarkiyatçılar, fıkıh usulü eserlerinin günümüze ulaşan ilk örneklerinin *er-Risâle*'nin yazılmasından yaklaşık bir buçuk asır sonrasına ait olması karşısında bu kitabın geçmişte örneği görülmemeyen kuramsal bakış açısına sahip bir çalışma olmasının nasıl izah edilebileceği sorusu üzerinde geniş biçimde durmuşlardır. Bazıları eserin muhtevasına dönük bir metin analizi yöntemi kullanarak özde Şâfiî'nin bazı düşüncelerini ihtiva etse de onun bütünüyle Şâfiî'nin kaleminden çıkmadığını, bazı eklemeler ihtiva ettiğini ve ancak 270 (883) (Melchert, s. 96) veya 300 (912) yılı (Caldar, *Studies*, s. 242) dolaylarında nihaî şeklini aldığını iddia etmektedir. Bir başka yazar *er-Risâle*'nin sonraki fıkıh usulü eserlerinden farklı nitelikte bir kitap olduğu ve fıkıh usulü ilminin gelişiminde *er-Risâle*'nin sanıldığı aksine sınırlı bir etkisinin bulunduğu kanaatindedir. Buna göre *er-Risâle*'nin yaklaşık bir asrı aşkın bir süre hemen hiç bilinmemesi ve bu eser üzerine yapılan çalışmaların IV. (X.) yüzyıldan sonra ortaya çıkması fıkıh usulü ilminin *er-Risâle*'den bağımsız biçimde oluşup bir edebî tür olarak tescil edildiğini, dolayısıyla *er-Risâle*'nin bu süreçte "keşfedildiği"

ni göstermektedir (Hallaq, XXV [1993], s. 595). Eserin bütünüyle Şâfiî'ye aidiyetine ilişkin zayıf şüphe bir yana *er-Risâle* ile sonraki fıkıh usulü eserleri arasındaki nitelik farkından hareketle onun fıkıh usulü ilmi tarihinde işgal ettiği yer hakkındaki iddia henüz tam olarak temellendirilemediğinden tartışmaya açıktır. Şüphesiz *er-Risâle*, sonraki fıkıh usulü eserleri gibi soyut düşünmenin olgun ve ideal bir örneğini sunmamaktadır; Hanefî âlimi Cessâs'ın Şâfiî'nin kavramları kullanışını eleştirmesi (meselâ bk. *el-Fuṣūl fi'l-uṣūl*, II, 1-19) ve Fahreddin er-Râzî'nin *er-Risâle*'yi bir anlamda savunma ihtiyacı hissetmesi de (*Menâkıbü'l-İmâm eş-Şâfiî*, s. 157) eserin bu yönünün mezhebî polemiklere sebep olduğunu göstermektedir. Ancak bu özellik *er-Risâle*'nin İslâm ilimleri alanında soyut düşünmeye ilk adım olmasından kaynaklanmakta ve sonraki eserler arada geçen bir buçuk asır boyunca *er-Risâle*'de ele alınan fikirlerin olgunlaştırılması yönünde faaliyetlerin devam ettiğinin işaretlerini taşımaktadır. Bu konuda Hanefîler'den İsa b. Ebân'ın çalışmaları önemli bir örnek teşkil etmektedir (Bedir, IX/3 [2002], s. 285-311). Mâlikîler arasında doğrudan *er-Risâle*'yi hedeflememiş olsa bile usul alanındaki görüşleri dahil olmak üzere Şâfiî'ye karşı bir reddiye literatürü olduğu bilinmektedir (Jackson, XI/2 [2000], s. 122). Ayrıca *er-Risâle* ile müteakip usul eserleri arasındaki zaman farkını açıklamaya çalışan bir başka yazar bu dönemde yazıldığı halde günümüze ulaşmamış, fakat kaynaklarda atıf yapılan III. (IX.) yüzyıl usul eserlerinin de bulunduğuna dikkat çekmektedir (Stewart, s. 30-37). Öte yandan *er-Risâle*'nin Şâfiî'yi izleyen bir asır boyunca İslâm dünyasında çok fazla bilinmemesi ve Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc'in (ö. 306/918) ve *er-Risâle*'yi şerheden Sayrafi ve Kaffâl eş-Şâfi gibi öğrencilerinin çabalarıyla IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında çoğunlukla bir ilgiye mazhar olmasının sebebi fıkıh çalışmaları içinde fıkıh usulünün bir edebî tür ve ilim dalı olarak ancak bu dönemde ayrışmasıdır. Geçen bir asır boyunca fıkıh usulünün cüzi meseleleri yazılı çalışmalara konu edilmiş olsa da usulün müstakil bir disiplin halinde tasavvur edilip bu konuda organik bütünlüğe sahip eser yazma yönelişinin IV. (X.) yüzyılın başından itibaren ortaya çıktığı görülmektedir. Hatta bu türe ait standart konuların Cessâs'ın eserinin yazıldığı sıralarda (IV./X. yüzyılın ikinci yarısı) olgunlaşmaya başladığı ve bundan önce yazılan eserlerin günümüze ulaşmamasında sonraki eserlerin olgunluğuna sahip olmamasının etkili

olduğu bile söylenebilir. *er-Risâle*'nin ilk usul eseri sayılmasına yöneltilen bir eleştiri de onun sonraki fıkıh usulü eserlerinde genel kabul gören kitap, sünnet, icmâ, kıyas tarzındaki deliller hiyerarşisini açık bir şekilde içermemesidir. Esasen kitap telif etmenin henüz bir geleneğe kavuşmadığı bir dönemde yazılan bu eserin sonraki şekliyle dört şer'î delil formülünü sistematik ve belirgin biçimde ihtiva etmemesi sahasında ilk eser olmasının tabii bir sonucu sayılmalıdır; bununla birlikte *er-Risâle*'de edille-i şer'îye sıralaması hususunda temel yaklaşımın bundan farklı olmadığı görülmektedir (aş.bk.). Sonuç olarak *er-Risâle*'nin klasik fıkıh usulünün teşekkülüne birebir etkisinden söz edilemese de bu konuda yukarıda değinilen iddialar, bu eserdeki soyut düşünme biçiminin klasik fıkıh usulü düşünme biçiminden tamamen farklı olduğu sonucunu çıkarmaya yeterli olmadığı gibi *er-Risâle* sonrasındaki gelişmeler onunla fıkıh usulü ilmi arasında güçlü bir bağın bulunduğunu kabul etmeyi gerektirmektedir.

Konu diziminde bazı tekrar ve düzensizlikler bulunsada *er-Risâle*'nin belirli bir düzenleyici fikre sahip olduğu görülür. Şâfiî, önce fıkıh usulü için kuramsal bir çerçeve olarak tasavvur ettiği beyân kavramı üzerinde durur ve beyân hükümlerin açıklanış keyfiyetine göre tasnife tâbi tutar (bk. BEYÂN). Şâfiî burada dört delilden üçünü açıkça zikretmiş, kaynak olduğunu kabul hususunda tereddüt etmemekle birlikte türlerine göre farklı değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğü için icmâ daha sonra geniş biçimde ayrıca incelemiştir. Beyân bahsinden sonra yer yer fûrû-i fıkıh örneklerinin de geniş biçimde işlendiği eserde ele alınan başlıca konular şunlardır: Kitap ve Sünnet'teki âm ve has ifadeler, bunlar arasındaki ilişki; sünnetin hüküm kaynağı oluşu; nesih; hadis rivayeti, haber-i vâhid; bilginin çeşitleri ve değeri; icmâ; kıyas; ihtihad; istihsan; ilim ehli arasındaki görüş ayrılıkları; sahâbe kavilleri. *er-Risâle*'nin toplam hacminin yaklaşık üçte ikisi sünnetin, özellikle âhâd yolla nakledilen sünnetin dinî bilgi kaynağı olarak meşruiyeti ve Kur'an karşısındaki konumuna ayrılmıştır. Şâfiî'nin sünnetin hüküm kaynağı oluşu hakkında oldukça geniş izahlar yapma ihtiyacı duyması, özellikle II. (VIII.) yüzyılda âhâd yolla nakledilen sünnetin bir delil olarak meşruiyetini sorgulayanların bulunmasına bağlanabilir.

er-Risâle klasik Sünnî fıkıh usulü teorisinde yanlarında sahih hadisin tanımlanması, hadislerin hangi ilmi ölçüler içinde hüccet

değerine sahip olacağı gibi hadis usulünün önemli ve ince meseleleri hakkındaki tesbit ve değerlendirmeleriyle klasik hadis usulü ilmi üzerinde de oldukça büyük bir etkiye sahip olmuştur (*er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, neşredenin girişi, s. 13). Hatta *er-Risâle*'yi daha sonra aklî ve naklî şeklinde tasnif edilen İslâmî ilimlerden naklî olanların üzerine oturduğu ilkeleri ve felsefeyi ortaya koyan ilk bilimsel çaba olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynaklarda *er-Risâle* üzerine Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah es-Sayrafi, Ebû'l-Velîd el-Ümevî, Muhammed b. Ali el-Kaffâl eş-Şâfi, Ebû Bekir el-Cevzaki, Rük-nülislâm el-Cüveynî gibi âlimler tarafından şerhler ve IV. (X.) yüzyılda Ebû Sehl İsmâîl b. Ali en-Nevbahtî ile Ubeydullah b. Tâlib el-Kâtib tarafından reddiyeler yazıldığı belirtilirse de bunların günümüze ulaştığı bilinmemektedir. *er-Risâle*'nin tesbit edilebilen on yazması içinde en eskisi, Dârü'l-kütübü'l-Misriyye'de bulunan (Usûlül-fıkıh, nr. 41) ve III. (IX.) yahut IV. (X.) yüzyıla ait olduğu sanılan Rebî' nüshasıdır. Eserin tahkiki neşrini yapan Ahmed Muhammed Şâkir bunun Şâfiî'nin öğrencisi Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/884) tarafından bizzat istinsah edilen nüsha olduğu kanaatindedir. Eserin 1312 (1894) yılından itibaren yapılan çeşitli neşirleri arasında en çok kullanılanı ve en güvenilir olanı, araştırmacılar için yararlı notlarla zenginleştirilmiş bulunan Ahmed Muhammed Şâkir neşridir (Kahire 1938, 1940). Eserin birçok dile çevirisi yapılmıştır (*er-Risâle: İslâm Hukukunun Kaynakları*, trc. Abdülkadir Şener – İbrahim Çalışkan, Ankara 1996; *Islamic Jurisprudence: Shâfi'i's Risâla*, trc. Majid Khadduri, Baltimore 1961; kısmî Fransızca trc. Ph. Rancillac, *MIDEO*, XI [1972], s. 127-326). *Risâle* üzerine Batı'da yapılan ilk ciddi çalışma, L. I. Graf tarafından *Al-Shâfi'i's Verhandling over de "Wortelen" van den Fikh* adıyla Hollandaca hazırlanan doktora tezidir (Amsterdam 1934).

BİBLİYOGRAFYA :

Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1359/1940; a.m.f., *Islamic Jurisprudence: Shâfi'i's Risâla* (trc. Majid Khadduri), Baltimore 1961, tercüme edenin girişi, s. 3-54; İbn Ebû Hâtim, *Edebü's-Şâfi'i ve menâkıbüh* (nşr. Abdül-ganî Abdülhâlik), Halep 1372/1953, s. 61-62; Cessâs, *el-Fuṣūl fi'l-uṣūl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, II, 1-19; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Yûsuf Ali Tavîl), Beyrut 2002, s. 309, 358; İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İhtikâ* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1417/1997, s. 123; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfi'i* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1390-91/

1970-71, I, 65, 230-236, 266, 414, 422; II, 36, 244, 245; Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 102, 104, 112; Fahrreddin er-Râzî, *Menâkıbü'l-İmâm eş-Şâfi'i* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1406/1986, s. 157; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XV, 328; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), III, 186, 200; V, 75; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ* (nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî), Küveyt 1413/1992, I, 7, 10-11; İbn Hacer el-Askalânî, *Fî Menâkıbi'l-İmâm eş-Şâfi'i: Tevâlî't-te'sis li-me'âli Muhammed b. İdrîs* (nşr. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1406/1986, s. 154; *Keşfü'z-zunûn*, I, 873; Brockmann, *GAL*, I, 190; *Suppl.*, I, 304; J. Schacht, *Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1953, s. 6-20, ayrıca bk. tür.yer.; Sezgin, *GAS*, I, 488; N. Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford 1993, s. 242; a.mlf., "İkhtilâf and İjmâ' in Şâfi'i's Risâla", *St.I*, LVIII (1983), s. 55-81; D. J. Stewart, *Islamic Legal Orthodoxy: Twelver Shiite Responses to the Sunni Legal System*, Salt Lake City 1998, s. 30-37; J. O. Lowry, *The Legal-Theoretical Contents of the Risala of Muhammad b. Idris al-Shafi'i* (doktora tezi, 1999), University of Pennsylvania; a.mlf., "Does Şâfi'i have a Theory of 'Four Sources' of Law?", *Studies in Islamic Legal Theory* (ed. B. G. Weiss), Leiden 2002, s. 23-50; C. Melchert, "Qur'anic Abrogation Across the Ninth Century: Şafi'i, Abu 'Ubayd, Muhasibi, İbn Qutaybah", a.e., s. 75-99; "Alta Discussion", a.e., s. 389-396; D. R. Vahnanoff, *Early Islamic Hermeneutics: Language, Speech and Meaning in the Preclassical Legal Theory* (doktora tezi, 2004), Emory University, s. 17-48, 136-149; Bilal Aybakan, *İmâm Şâfi'i ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul 2007, s. 125-132; Wael B. Hallaq, "Was Şafi'i Master Architect of Islamic Jurisprudence?", *IJMES*, XXV (1993), s. 587-605; M. Hayri Kırbaz, "İmâm Şâfi'i'nin 'Risale'sinin Hadis İlmindeki Etkileri", *İslâmî Araştırmalar*, X/1-3, Ankara 1997, s. 87-99; S. A. Jackson, "Setting the Record Straight: İbn al-Labbad's Refutation of al-Şafi'i", *Journal of Islamic Studies*, XI/2, Oxford 2000, s. 121-146; M. Bedir, "An Early Response to al-Şafi'i 'İsa b. Aban on Prophetic Report (Khabar)", *Islamic Law and Society*, IX/3, Leiden 2002, s. 285-311; E. Chamoun, "al-Şâfi'i", *EI*² (İng.), IX, 182-183.

MURTEZA BEDİR

er-RİSÂLE

(الرسالة)

İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin
(ö. 386/996)

Ehl-i sünnet akaidi
ve Mâlikî fıkıhına dair eseri.

Kuzey Afrika Mâlikî çevresinin önde gelen âlimlerinden olup farklı alanlarda kırka yakın eseri bulunan İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin Mâlikî fıkıhıyla ilgili ilk kitabı olmalıdır. Yazarın girişte verdiği bilgiye göre eser Mâlikî mezhebinin hâkim olduğu coğrafyada eğitime başlayan çocuklara inanç, ibadet, günlük hayat ve ahlâkla ilgili temel bilgileri vermeyi amaçlayan bir ders kitabı olarak kaleme alınmıştır (*er-Risâle*, s. 7-8). İbn Ebû Zeyd'in *er-Risâle*'yi 327 (939) yıl

ında henüz on yedi yaşında iken telif ettiğine dair yaygın bir kanaat bulunmakla birlikte kimin teşvikıyla yazıldığı hususundaki görüşler kitabın telif tarihi hakkında farklı yorumlara imkân vermektedir.

IV. (X.) yüzyıla kadar oluşan Mâlikî fıkıh literatürü, "ümme'hât" adıyla anılan ve belirli Mâlikî çevrelerinin rivayet ve görüşlerini derleyen geniş eserlerle bu eserler üzerine yapılmış çalışmalardan oluşuyordu. IV. (X.) yüzyıldan itibaren bu geleneğin dışına çıkılarak önceki nesillere ait belli bir kitabı esas almayan ve Mâlikî fıkıh birikimini yazarın tercihleri ve ifadeleriyle ortaya koyan muhtasar eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. İbn Ebû Zeyd'in *er-Risâle*'si, Irak Mâlikî çevresinden İbnü'l-Cellâb'ın *et-Tefrî* ile birlikte fikhî hükümlerin delilleri zikredilmeden soyut önermeler şeklinde ifade edildiği, mezhep fıkının gelişiminde çok önemli bir yere sahip muhtasar türünün Mâlikî fıkıh literatüründeki ilk örnekleridir.

er-Risâle, gerek müellifinin diğer eserlerinden gerekse aynı dönemde yazılmış olan İbnü'l-Cellâb'ın *et-Tefrî*'nden farklılıklar taşır. Meselâ *er-Risâle*'de muâmelât konuları çok kısa ele alınmış ve kitabın büyük bir kısmı ibadet bölümlerine ayrılmıştır. Eserinde ayrıntılı bir tasnif sistemi uygulamayan İbn Ebû Zeyd, diğer çalışmalarında birkaç bölüm halinde ele aldığı meseleleri *er-Risâle*'de tek başlık altında toplamıştır. Bu farklılıkların önemli bir kısmının eserin eğitiminin ilk aşamasındaki öğrenciler için kaleme alınmış olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Fıkıh bablarının ardından her mükellefin bilmek ve uygulamakla yükümlü olduğu ibadet, ahlâk ve helâl-haram konularına dair hükümlere toplu bir bakış yapan "Cümel mine'l-ferâiz ve's-süneni'l-vâcibe ve're-gâib" başlıklı özel bir bölümün yer alması da *er-Risâle*'ye has bir özelliktir. İbn Ebû Zeyd, Mâlikî fıkıh kitaplarında özellikle ahlâk ve âdâb-ı muâşeret bahislerine "Kitâbü'l-Câmi'" başlığı altında yer verme geleneğinden hareket etmiş görünse de söz konusu bölüm bu gelenekten farklı bir içerik ve üslûba sahiptir.

Akaid hakkında bir bölümle başlaması *er-Risâle*'yi farklı kılan bir başka özelliktir. İlk bölümünün inanç esaslarına ayrılmasını sadece, eserin, eğitiminin ilk aşamasındakilere yönelik kaleme alınmış olmasıyla açıklamak yeterli görünmemektedir. Hâriciler'in ve Şii-Fâtîmî hâkimiyetinin Kuzey Afrika Sünnililiği'ni tehdit ettiği bir dönemde yaşayan ve Sünni-Mâlikîliği savunmak için eserler kaleme alan İbn Ebû Zeyd'in

er-Risâle'yi telif ederken bu fikrî ve siyasî ortamın etkisinde kaldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada, Fâtîmîler'in ilk başkadısı ve meşhur İsmâîlî davetçi Kâdî Nu'mân tarafından aynı dönemde kaleme alınan ve bir akide bölümüyle başlayıp fıkıh konularıyla devam eden *De'â'imü'l-İslâm* adlı eserle *er-Risâle* arasındaki üslûp benzerliği dikkat çekmekte, hatta bazı araştırmacılar *er-Risâle*'nin söz konusu kitaba karşı reddiye olarak yazıldığını ileri sürmektedir (İbn Ebû Zeyd, *el-Câmi*, neşredenin girişi, s. 29-46; *EI*² [İng.], III, 695; Abdülhamîd el-Alemî, sy. 14 [1424/2003], s. 191). Eserin akide ve fıkıh bölümlerinin aynı zamanlarda yazılıp daha sonra bir araya getirilmiş olabileceğine dair değerlendirmeler (Hâdî ed-Derkâş, s. 352-353; Hâdî Rûcî İdrîs, *ed-Devletü's-Şanhâciyye*, II, 316) somut tarihî delillerden yoksun olmanın yanı sıra hem müellifin girişteki ifadeleriyle bağdaşmamakta hem de Mâlikî fıkıh edebiyatındaki "Kitâbü'l-Câmi'" geleneğini göz ardı etmektedir.

er-Risâle, fıkıh eğitimine başlayan öğrencilerin rahatlıkla anlayabileceği bir dille ve kolayca ezberlenmeye elverişli özlü bir üslûpla kaleme alınmış olup önceki Mâlikî fıkıh kitaplarında yer alan ve mezhebi temsil eden temel meseleleri kapsamaktadır. İbn Ebû Zeyd, en önemli eseri *en-Nevâdir ve'z-ziyâddât*'ta mezhep içindeki görüş ve rivayet farklılıklarını geniş biçimde aktarmasına karşılık *er-Risâle*'de bunlara fazla yer vermeden her bir fikhî mesele hakkında kendi tercihlerine dayalı kesin hükümleri belirtmekle yetinmiştir. Eser, fikhî hükümlerin delilleri zikredilmeksizin soyut önermeler halinde ifade edildiği tipik bir muhtasar metindir. Bununla birlikte eseri şerhedenler kitapta yer alan 4000 fikhî meselenin hadislerle dayandığını (M. İbrâhîm Ali, s. 244), Ebû Bekir el-Ebherî'nin *er-Risâle* üzerine yaptığı çalışmada bu meselelerin lafız ve mânalarını Resûlullah'a veya ashâba dayandırarak fûrû hükümlerini hüccetleriyle desteklediğini belirtmektedir (İbn Ebû Zeyd, *er-Risâletü'l-fıkhiyye*, neşredenin girişi, s. 43). Ancak tabakat kitaplarında Ebherî'nin böyle bir eserinden söz edilmez.

İbn Ebû Zeyd'in ders halkasında uzun yıllar okunan *er-Risâle* henüz müellifi hayatta iken Endülüs, Sicilya, Mısır, Irak, Şam, Hicaz ve Yemen'e ulaşmış, kısa zamanda bütün Mâlikî çevrelerinde şöhret bulmuştur. Doğu İslâm dünyasında çok kısa sürede tanınmasında o dönemde Irak Mâlikîliği'nin en önemli isimlerinden olan Ebû Bekir el-Ebherî'nin etkisi olduğu görülmek-